

Архітектурне обличчя міста Олександрівська Луганської області

В одному з попередніх номерів журналу «Краєзнавство» ми писали про проекти, зорієнтовані на краєзнавчі дослідження, що започатковані в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В. Г. Заболотного. Наймасштабнішим є соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України», в рамках якого проводяться наукові заходи з вивчення історії малих міст і містечок, їх культури, архітектурних пам'яток, розвитку регіонального краєзнавства, збереження культурного надбання держави та пошукова робота з дослідження наявної в бібліотеці джерельної бази з історії малих міст України.

Під час засідання, присвяченого м. Олександрівську Луганської області, «спливли» деякі нові факти. На думку дослідників, архітектурна специфіка вивчення спадщини Олександрівська заслуговує на більш ретельну увагу, оскільки це одне з небагатьох міст східного регіону України, де ще збереглася історична пам'ять про минуле. Історія населеного пункту відображена в численних розпорошених джерелах, але її дослідженню не приділялося значної уваги, тому на сьогодні існує низка білих плям в історії Олександрівська і «Олександрівського панського маєтку».

Серед учасників заходу був присутній кандидат архітектури, доцент, співробітник відділу пам'яткоохоронних досліджень південного регіону НДІ пам'яткоохоронних досліджень, який займається вивченням архітектурної спадщини Південно-Східної України Олександр Харлан. Він представив матеріали своїх початкових досліджень, що проливають світло на історію виникнення та існування міста, архітектурно-містобудівні особливості його окремих споруд. Посилаючись на відомого дослідника Катеринославщини ХІХ ст. – Феодосія Макаревського – науковець зазначив, що територія сучасного місця розташування Олександрівська (після руйнування Запорозької Січі в 1775 р.) потрапила до рангової дачі капітана Бахмутського Волоського гусарського полку Олександра Юзбаша¹. Роки життя його невідомі. Через тривалу хворобу першому господарю земель не вдалося належним чином упорядкувати місцевість та нову слободу.

З приводу подальшої долі населеного пункту існують різні міркування. У того ж самого Ф. Макаревського вказано, що після смерті Олександра Юзбаша слобода потрапила до земель відставного бригадира Костянтина Миколайовича Юзбаша (1724-1802 рр.). Не зовсім зрозуміло, коли саме до нього слобода потрапила у власність, але є відомості, що саме він у 1783 р. розпочав клопотання про будівництво Свято-Вознесенської церкви в слободі Олександрівці.

На підставі досліджень Олександра Харлана, із території слобідської землі Костянтином Юзбашем було відмежовано ділянку, на якій розпочалося будівництво дерев'яного храму на честь Вознесіння Христового (місце будівництва церкви було освячено наприкінці 1785 р., споруду повністю збудовано в 1790 р., освячено храм у 1791 р.). Саме 1791 р. вважається роком заснування церкви.

Про заснування ж панського маєтку науковець поки що не знайшов ніяких відомостей. Він зазначив, що існує кілька думок з приводу року заснування, хоча жодна не підтверджена документально. Плутанина поки що існує й з часом заснування самого поселення, оскільки дослідники ігнорують рік отримання земель під рангову дачу, вказуючи про більш раннє виникнення помешкань на теренах майбутньої Олександрівки (окрім існування вірогідних запорозьких зимівників). Краєзнавці також вказують на наявність дерев'яної споруди «барачного» типу, нібито збудованої в 1754-1756 рр. Костянтином Юзбашем і зруйнованої в 1772 р. Олександром Юзбашем під час будівництва маєтку. Вірогідно, що після смерті Костянтина Миколайовича маєток отримав у спадщину його родич. Дослідники припускають, що його звали Олександр або Олексій. До того ж у краєзнавчих працях фігурують згадки про перших поселенців слободи – 18 сімей засланців із центральних регіонів Росії. Усі ці факти потребують вивчення.

До комплексу садиби Юзбаша входять: будинок господаря з господарськими будівлями (каретна, кухня, будинок для прислуги), кам'яна огорожа, Свято-Вознесенський храм, будинок управляючого маєтком, сад за річкою Лугань.

¹ Юзбаши – вихідці із сербських Граничарів в Австро-Угорській імперії, одні з перших військових поселенців Слов'яносербії.

Колишній будинок господаря з флігелями й господарськими будівлями (Головний будинок). Садибний комплекс – пам'ятка містобудівництва та архітектури (охор. № 312). Головний будинок – пам'ятка архітектури національного значення.

На жаль, у відомих пам'яткоохоронних працях помилку допущено щодо датування пам'ятки – друга половина XVIII ст. За основу взято дату, влаштовану на фронтоні північного фасаду – 1772 рік. Пізніше її повторюють безліч дослідників. Скоріше за все, вказана дата є роком заснування поселення Олександрівка.

Ансамбль садиби складається з двох частин, розділених нині вулицею і бульваром. Головна будівля ансамблю – панський будинок з двома невеликими флігелями, що розташовувались на одній повздовжній вісі з будинком. Східний флігель сполучений з будівлею відкритою колонадою, західний флігель сполучався таким же чином, проте західна колонада нині зруйнована. Будинок двоповерховий, потинькований, прямокутний у плані. Збудований у суворій і лаконічній манері, характерній для архітектури раннього класицизму. Кути розкреповані пілястрами, перший ярус бічних фасадів оброблено рустом, вертикальне членування підкреслено тягами. Головний і парковий фасади мають шестиколонні портики (на головному – іонічного ордера, на парковому – коринфського), доповнені в другому поверсі балконами. Будинок знаходився в парку, який на сьогодні спотворено.

Флігелі збудовано одночасно з будинком. Вони цегляні, одноповерхові. Західний абсолютно перебудований. Східний флігель головним фасадом виходить на вулицю. До нього примикає огорожа. Він потинькований, прямокутний у плані, вирішений у стилі класицизму. Центральна частина головного фасаду оброблена рустом, вхід підкреслено напівциркульною аркою. Гладкі поверхні стін відтіняють неглибокі напівциркульні ніші.

Садиба оточена цегляною огорожею з масивними пілонами воріт, має чіткий ритм аркових ніш, розділених виступами плоских пілонів. До огорожі включено невелику одноповерхову прямокутну в плані будівлю службового призначення. Господарська частина зводилася одночасно з панським будинком, але в стороні від нього.

Свято-Вознесенський храм. У північній частині комплексу садиби розташовується кам'яна церква з майданом (нинішня адреса: Красна площа, 50). Храм зведений у 1849 р. на кошти штабс-капітана гвардії М. Сомова і його дру-

жини. Храм збудовано замість старого дерев'яного, проте на новому місці (додаткового дослідження потребує локалізація місця розміщення дерев'яної споруди храму та архітектурно-містобудівні особливості першої церкви). Це найстаріша на сьогодні будівля м. Олександрівська, збудована за єпархіальними зразками з використанням стилістичних особливостей русько-візантійських традицій.

Церква – пам'ятка архітектури місцевого значення. Вівтарна частина храму припадає на головну вісь будинку господаря. Вірогідно, місце будівництва головної споруди садиби навмисно підпорядковували вже існуючому тоді храму.

Споруда цегляна, потинькована, трьохчастна, чотиристовпна, п'ятиглава. Центральний простір перекрито куполом на високому циліндричному барабані, у кутах височіють декоративні башточки-дзвінички. Перспективні портали входів обрамлені півколонами. Абрис та декор аттиків імітує килевидні позакомарні покриття. На центральному світловому барабані вузькі віконні отвори перемежаються зі схожими за формою плоскими нішами.

Центральну баню і чотири декоративних верхи увінчано цибулеподібними маківками. Декоративні маківки влаштовано над західним (вхідним) та східним (вівтарним) притворами. Аттики південного фасаду, що орієнтований на головний фасад маєткового будинку, прикрашено медальйонами з тематичними барельєфами.

З площини фасадів вирізняються декоративні деталі, пофарбовані білою фарбою, що додає вишуканості й урочистості.

Навколо церкви існує восьмигранна у плані цегляна огорожа в псевдоготичному стилі з двома приміщеннями причту і башточками з боків брами (головний вхід до церковного подвір'я розміщується по вісі схід-захід). Її збудовано наприкінці XIX ст. Особливу урочистість огорожі надають витончені башточки, що влаштовані над кожним стовпом, їх увінчують стрільчасті завершення з невеличкими хрестиками.

Із заходу, півдня й півночі влаштовано входи з дверима, оббитими металевими пластинами. У наш час фасади дверей доповнено чеканими цитами із зображеннями святих.

В інтер'єрі збереглися автентичні розписи, виконані фрагментарно (у парусах і на стовпах). Живопис було розчищено в 2003 р. та поновлено обрамлення навколо образів. Автентичний іконостас не зберігся. Існуючий нині дерев'яний іконостас виготовлено у післявоєнний час.

Кам'яна споруда на початку ХХ ст. мала три престоли: головний – на честь Вознесіння Господнього, правий – Пресвятої Богородиці, лівий – святого Спиридона Триміфунського. У 1908 р. в Олександрівці Слов'яносербського повіту мешкало 1 026 чоловік, що проживали у 133 дворах, священиком у церкві був Феод. П. Базилевський, а псаломником – Іван Матвєєв. До приходу в цей час були приписані невеличкі поселення Розаліонівка (в 15 верстах, 49 дворів з 338 мешканцями) і Новоселівка (в 6 верстах, 22 двори з 174 мешканцями).

У довідниковій книзі Катеринославської єпархії 1914 р. знаходимо наступні дані: «Трьохпрестольна Вознесенська церква, 2-й престол на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці, 3-й в ім'я преподобного Спіридона тріумф. Чудотворця» (порівняно з 1908 р. дещо змінено назви престолів). Указано також, що поруч знаходилася садиба священика. Прихожан було 1 132 чол. статі та 1 117 жіночої (разом з навколишніми поселеннями). Церковної землі в цей час значилося 120 десятин, для причту малися будівлі в гарному стані. Існувало дві школи: церковно-приходська та земська. Серед приписаних поселень вказані: Разомонівка (в 15 верстах), Новоселівка (в 6 верстах), Голубівка (в 3 верстах), Земляний (в 6 верстах). Священиком в 1913 році залишався Ф. П. Базилевський, а псаломником вже значиться Лотов Григорій Олексійович. Церковним старостою з 1913 р. був селянин Антон Терещенко.

За одними свідченнями, у 1935 р. церкву було закрито і перетворено на склад, за іншими її закрили у кінці 1940-го року, але через декілька місяців відкрили знову. О. Форостюк повідомляє, що за радянської доби церква діяла і після 1937 р. була чи не єдиним храмом на всю Ворошиловградську область. Тож, наприкінці 1940 року парафію закрили та під час окупації поновили, хоча вже як храм київського патріархату. Храм перестав діяти у 1952 р.

У 1988 році на території церковного подвір'я збудовано хрещальню.

Колишній будинок управляючого маєтком (будинок управителя). На березі річки стоїть будинок керуючого (датування повторює помилку (див. вище) кін. ХVІІІ ст.). Цегляна, потинькована, одноповерхова П-образна в плані будівля, головний фасад якого акцентовано чотирьохколонним доричним портиком.

Уздовж вулиці, що йде вздовж річки, за будинком керуючого збереглося ще кілька споруд, які в обліковій документації називаються фліге-

лями. Заслужують на увагу збудовані на поч. ХХ ст. будівлі колишньої церковно-приходської школи та колишньої земської школи. Колишньою перлиною маєтку був парк. На жаль, його сучасний стан викликає занепокоєння.

Після дослідження архітектурних, природних та художньо-мистецьких особливостей пам'яток, слід виконати облікову документацію для складових пам'яток і для комплексу в цілому. Потрібно також виконати проект реабілітації та пристосування комплексу, в якому буде передбачено низку заходів, що допоможуть повернути безцінну перлину Луганського краю і вписати нову сторінку в давню історію Олександрівська.

Не останнє місце в історії існування Олександрівська (Олександрівки), на думку науковця Олександра Харлана, відіграли події, пов'язані з будівництвом та існуванням Луганського гарматно-ливарного заводу, що знаходився поблизу поселення Кам'яний Брід на р. Лугань у 7 верстах від Олександрівки. У 1795 р. імператрицею Катериною ІІ був затверджений наказ про будівництво промислового підприємства, а перший чавун на ньому відлили в 1800 р.

Існують дані про будівництво каналу від Олександрівки до Луганського заводу, який разом з іншими гідротехнічними спорудами (меншим каналом від р. Ольхової та технологічним заводським ставком) введено в експлуатацію до серпня 1800 р. Залишки каналу можна простежити в полях між Луганськом та Олександрівськом.

Дослідник також простежив складну історію наступних господарів маєтку. Посилаючись на розвідки краєзнавців, він з'ясував, що в 1806 р. садиба була продана новому власнику – поміщику Михайлу Олександровичу Сомову. Період господарювання Сомова – це нова сторінка існування не лише садиби, але й слободи Олександрівки. І хоч поки що не віднайдено матеріалів про будівничу діяльність нового поміщика на теренах поселення, світло на містобудівну ситуацію даного періоду проливають картографічні матеріали. У часи господарювання Сомова поселення отримало назву Натало-Олександрівка (на честь старших дітей пана).

Картографічні матеріали другої половини ХІХ ст. дають уявлення про населений пункт того часу та його складові, які формувалися ще в першій половині століття. На мапах добре видно, що в той час існував шлях, який тягнувся зі сходу на захід і поєднував Луганський завод зі Слов'яносербськом. На захід від Луганського заводу поблизу вказаного шляху знаходилася Олексан-

дрівка, що займала ділянку розлогої надзаплавної тераси навпроти гирл двох давніх ярів Розсипного та Земляного. По вододілам з півночі в напрямку поселення підходили кілька шляхів, що вели до центральної частини населеного пункту. Один з них вів безпосередньо до старої панської садиби. Русло яру Розсипного, доходячи до русла річки Лугань, розділяло поселення на дві частини – слободу з 5 житловими кварталами різних розмірів та ділянку із садибою власника слободи та його господарством. Посеред слободи вже існувала кам'яна церква, збудована в 1849 р. Ділянка панського маєтку, прямокутна в плані, видовжена зі сходу на захід, складалася з двох частин: західної (житлової) та східної (саду). На житловій частині існувало дві споруди, що видовжені із заходу на схід. Ділянка садиби примикала до краю яру Розсипного. На південь від садибної території показано комплекс споруд, вірогідно господарського або промислового призначення.

Під час співставлення карт другої половини XIX ст. із сучасними, старий маєток локалізується ділянкою північно-західної частини так званого кварталу Гагаріна. На місці, де існує нині панський маєток, у другій половині XIX ст. розташовувався лісовий масив. Також Олександр Харлан зібрав інформацію про інших власників маєтку. За знайденими краєзнавчими матеріалами, нібито після 1861 р. (за іншими даними з 1870 р. до 1875 р.) маєток утримував власник на прізвище Рубинштейн. Однак виникають великі сумніви з приводу власника із вказаним прізвищем та в зазначений час. Наступним власником

стає пан Єловайський (Іловайський), але не відомо в якому році. Дослідник знайшов відомості про останнього господаря маєтку – пана Лева Голубева (Голуба), якому садиба відійшла в 1883 році. Він мешкав тут до 1907 р., а потім остаточно виїхав до Німеччини. Останній господар маєтку був дуже відомою в тогочасній Російській імперії особистістю (дворянин, камер-юнкер, надвратний радник, колезький асесор, камергер Двору Її Величності). Він входив до складу Повітового з'їзду Слов'яносербського повіту як мировий суддя.

За матеріалами «Сборника статистических сведений по Екатеринославской губернии Славяносербского уезда от 1886 года» також серед власників земельних наділів Олександрівської волості вказуються прізвища Мюрата, І. В. Нікольського та Є. І. Опацького.

У 1918 р. садиба переходила у різні руки. Є відомості про вивезення із садиби всього майна до Німеччини, але точних даних із цього приводу не знайдено. За часів встановлення радянської влади в маєтку розміщувався райвиконком, перед війною тут влаштовано санаторій, а після війни й до 2006 р. – розміщено тубдиспансер.

Нині пам'ятка та більшість її складових знаходяться в дуже неприглядному вигляді. На думку Олександра Харлана, головним завданням на сьогодні є ретельне дослідження історії виникнення й існування комплексу, проведення хіміко-технологічних досліджень, які уможливають точне датування споруд комплексу та дозволять професійно провести реставрацію існуючих споруд і відновити належним чином втрачені елементи.

Презентація особистого архіву М.І. Сікорського в Переяславі-Хмельницькому

18 жовтня 2013 р. у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди відбувся II Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання», присвячений 90-річчю від дня народження заслуженого працівника культури УРСР, лауреата Державної премії України імені Т.Г. Шевченка, лауреата республіканської премії імені Дмитра Яворницького, почесного директора НІЕЗ «Переяслав», Героя України Михайла Івановича Сікорського. У його межах пройшла презентація

«Особистого архіву М.І. Сікорського» – електронної бази документів та матеріалів, що належали видатному культурному і громадському діячу України. Впродовж останнього часу їх оригінали зберігалися у його помешканні. У жовтні цього року племінницею Валентиною Іванівною Сікорською ці документи передані до наукової бібліотеки ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». На їх основі створено особистий фонд Героя України М.І. Сікорського.